

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ IX СТ.: ЗА “БАВАРСЬКИМ ГЕОГРАФОМ”

Важливим геополітичним фактором для всіх давніх світових цивілізацій, культур та держав були моря і ріки. Спочатку вони визначали напрямки міграцій, заселення, колонізації і завоювання. Пізніше вони набули значення як шляхи державних зносин, напрямки розповсюдження науково-технічної інформації і релігійних та культурних впливів. Нарешті моря і ріки були межею, кордоном різних етносів, культур та держав. Геополітичне розташування країн Центральної і Східної Європи в більшій мірі пов'язане з ріками в системі “море-ріка-море”. Вони мали особливо важливе значення в розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Знаходячись під контролем держави, торговельні шляхи завжди мали і військово-політичне значення. На жаль, писемні та історико-археологічні джерела з даної проблематики є обмеженими. Надзвичайно цінними нарративними джерелами є невеликі твори давніх арабських авторів “Про шляхи та королівства”, які були написані для укладачів карт, або на основі вже виготовлених карт, для торговців, воїнів, мандрівників і прочан. У них подана всебічна оцінка потенційних ресурсів окремих народів, що було необхідно як для торгівлі, так і для війни. Більшість з них втрачена, частина збереглась у копіях та уривках. Очевидно, повинні були існувати схожі твори європейських авторів.

Першим і єдиним¹ джерелом, в якому взаємопов'язано перераховано 56 племен і народів Центральної і Східної Європи першої половини IX ст., є “Опис міст і областей на північ від Дунаю” (“*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*”²). Біля 15 “областей” (племен) очевидно розміщені на території України. Історики вважають, що йому не було би ціни, якби був ясным принцип, порядок їх перерахування, а самі назви піддавались би ідентифікації. Але більшість вчених не бачать жодної географічної послідовності в цьому списку народів Європи. Все ж, практично немає жодної праці з середньовічної історії країн Центральної Європи, де б він не цитувався частіше всього як Баварський Географ.

Російський вчений А.Назаренко, перекладач і коментатор Баварського Географа³ вважає, що Опис складено Мефодієм – майбутнім моравським єпископом, який на початку 870 рр. перебував в монастирі Райхенау після конфлікту з баварськими єпископами. А дані, вміщені в Описі, він дістав в результаті цілеспрямованої діяльності по збору інформації в ході своєї місіонерської діяльності в Моравії після 863 року. Цікаво, що пізніше, ім'я св.Мефодія і його учнів та брата – св.Костянтина (Кирила) були занесені в “Книгу побратимів” (Поминальник) монастиря в Райхенау⁴. Все ж, більшість вчених вважають, що “Опис міст і областей на північ від Дунаю” (Баварський Географ) є журналом спостережень, складеним близько 840 р. в придунайських областях для потреб франкського уряду⁵. На нашу думку, це один з європейських творів, аналогічний до згаданих арабських “Про шляхи та народи (королівства)”.

Відомий німецький історик І.Херманн цілком переконливо пов'язує Опис з трансєвропейськими торговими шляхами⁶. Зокрема, як з окремими великими сухопутними (Бордовік – устя Одери; Рейнланд – Магдебург – Лебус – Познань – Київ; Саркел – Київ – Візантія; Краків – Бауцен – Ерфурт – Прага – Краків), так і з річковими (устя Дунаю – Дністер – Вісла – Балтика), що дозволило йому побудувати більш-менш єдину схему історико-географічної послідовності розміщення більшості з 56 племен і народів Центральної і Східної Європи. Але вона не вирішила всіх спірних питань. Нашим завданням є спроба уточнити їх розміщення лише відносно великих річкових трансєвропейських шляхів, які на той час (IX ст.) були основними. Існували і внутрішні невеликі сухопутні шляхи, які були взаємопов'язані з річковими. Вони проходили поряд з ними або по вододілах. Але великих трансєвропейських сухопутних шляхів у Центральній і Східній Європі в IX ст. було ще зовсім мало. Адже це був час зародження перших містотворчих і державотворчих процесів, з якими і було пов'язано лише згодом (XI – XII ст.) утворення великих сухопутних трансєвропейських доріг. Другим нашим завданням буде виявити

основні геополітичні інтереси окремих держав щодо функціонування трансєвропейських річкових шляхів в їх політико-економічних зонах.

Список розпочинається окремо виділеною Баварським Географом групою з 13 “областей”, які “граничають з нашими рубежами... поблизу їх рубежів”⁷. Таким чином, він розпочинається племенами (союзами племен), які розміщені вздовж східного кордону Франкської держави, яка проходила по р.Лаба (Ельба), а закінчується південно-східними племенами на Дунаї, до прикордонних рік: Тиси, Муреш і Морави Південної (Балканської), де починалась Болгарія. Ці “області” розміщені не лише відносно східного кордону Франкської імперії, але і вздовж одного з найбільших і найдавніших трансєвропейських річкових шляхів: Балтійське море – р.Ельба – р.Влтава – р.Дунай – Чорне море. Дані племена, які все ж були на той час переважно політичними (ранньодержавними) союзами західнослов'янських племен, є в більшості добре відомими історично і археологічно. Їх політико-адміністративна структура (бургово-замково-градська) цілком відповідає характеристиці Баварського Географа. Зокрема, ці невеликі західнослов'янські племінні союзи виділяються досить малою, очевидно, в більшості реальною кількістю “міст”. Серед 13 “областей” і “народів” 6 можна зіставити з історичними племенами. Решта фіксується лише Баварським Географом.

1. Nortabtrezi (нортабтреці). Очевидно північні ободрити – великий західнослов'янський союз племен, в який входили вагри, полабяни, варни, глиняни. “Область, яка має 53 міста, поділених між князями”.
2. Vuilci (вільці). Можливо, велети (лютичі). “Область”, яка мала 95 “міст”, і 4 менших “областей” (хижани, чреспеняни, даленжани, ратарі).
3. Linaa (лінаа). “Народ”, який мав 7 “міст”.
4. Bethenici (бетеніці). 5.Smeldingon (смельдінги). 6.Morizani (моріцани). Вони мали 11 “міст”.
7. Heffeldi (хехфельді). Можливо, стадорани. Мали 8 “міст”.
8. Surbi (сурби). Можливо сорби (серби). “Область”, в якій було 50 “міст” і багато менших областей”.
9. Talaminci (таламінці). Очевидно, плем'я сербо-лужицьких слов'ян гламаці. Мали 14 “міст”.
10. Beheimare (бехеймари). Очевидно, чехи. “Область”, де було 15 міст.
11. Marharii (мархарії). Очевидно, західні морав'яни. Мали 11 “міст”.
12. Vulgari (вулгарі). Очевидно, болгари. “Дуже велика область і численний народ, в якого є 5 міст, тому що велике населення, їм не має необхідності мати міста”.
13. Merehani (мерехані). “Народ”, який, можливо, знаходився на р.Марош (права притока р.Тиси). Мав 30 “міст”.

Другою, вже невиділеною окремо, можливо є група з 12 племен (14 – 25), яка, очевидно, взята Баварським Географом відносно другого, Одерсько-Віслянського річкового шляху: Балтійське море – р.Одра – р.Нотець – р.Вісла – р.Західний Буг – р.Серет – р.Дністер – Чорне море. Це був один з найскладніших маршрутів, який проходив по відносно маловідомих землях. Як і в I групі, список розпочинається ободритами, але вже східними (oster). Майже всі інші племена згадуються вперше лише Баварським географом. Виділяються лише історично відомі “бужани” (busani) і “унліці” (unlizi), які розміщені на двох кінцях Буго-Дністровського шляху. Між ними розміщені невідомі “sittici”, “де є багато народів і сильно укріплених градів” та “stadici” – “численний народ, який має 516 міст”. “Шіттіці” очевидно займали Поділля і, зокрема, басейн р.Серет, який з'єднував Західнобузьку і Дністровську річкові системи (з вододілом і волоками в районі Бужська і Пліснеська – давні “ворота” в Галичину). Історично це пізніші Звенигородська і Тереховляньська землі. “Штадіці” очевидно були розміщені на Галицько-Буковинському Прикарпатті. Серед всіх 56 “областей” Центральної і Східної Європи, розміщених в Списку Баварського Географа, ця “область” має найбільшу кількість “міст” (поселень), що відповідає і надзвичайно великій густоті населення та кількості поселень цього регіону України. Історично це район пізнішої Галицької землі в вузькому значенні цього терміна (з центром в Галичі). Вона виділялась серед інших земель (Перемишльської, Звенигородської, Тереховляньської) найбільшою територією та великими людськими і

природними ресурсами. На цих землях Галицького Прикарпаття і Галицького Поділля проживали літописні хорватські племена, які в кінці IX ст. увійшли до складу Київської Русі, а в другій половині X ст. створили “Велику Білу нехрещену Хорватію” (за Костянтином Багрянородним)⁸⁹. Він же говорить, що етнонім “хорвати” (з грецької означає “ мешканці великої країни”). В XII ст. на її землях було утворене Галицьке князівство, яке в XIII ст. стало основою Галицько-Волинської держави. В зону його геополітичних інтересів входили і Нижньодністровські землі. Тут, з Молдовою, крім уличів, можуть бути пов’язані такі невідомі племена, як себбіроси (23) і нерівани (25).

14. Osterabtrezi (остерабтреці). Очевидно, східні ободрити. “Область”, де було більше 100 “міст”.
15. Miloxi (мілокси). “Область”, де було 67 “міст”.
16. Phesnuzi (пешнуці). Мали 70 “міст”.
17. Thadesi (тадеші). Очевидно, західні дадошани. Мали більше 200 “градів”.
18. Glopeani (глоп’яни). Мали більше 400 “міст”. Очевидно, глоп’яни в Куявії, в районі оз.Гопло, де був волок з Варти до Вісли.
19. Zuireani (свіряни). Мали 325 “міст”.
20. Busani (бушани). Очевидно, східнослов’янські бужани (волиняни). Мали 231 “місто”.
21. Sittici (сіттіці, шіттіці). Очевидно, життіці або скітіці; “область”, де було “багато народів і сильно укріплених градів”.
22. Stadici (стадіці). Можливо, стадіці або штадіці. “Численний народ”, який мав 516 “міст”. Цікаво, що згідно Козьми Празького, ця область була батьківщиною чеського князя Пршемисла.
23. Sebbirozi (шеббіроси, себбіроси). Крім слов’янської, можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма. Мали 90 “міст”.
24. Unlizi (унліці). Очевидно уличі (угличі). Тюркізований варіант слов’янського етноніма. “Численний народ”, який мав 318 “міст”.
25. Neriواني (нерівани). Мали 78 “міст”.

Третьою, також невиділеною, є, можливо, група з 13 “племен” (26 – 38), яка, очевидно, була пов’язана з третім Віслянським річковим шляхом: Чорне море – р. Дунай – р. Серет Карпатський – р. Прут – р. Дністер – р. Сян – р. Вісла – Балтійське море. Особливо виділено Баварським Географом “королівство zeriуani” (35), яке і географічно, і етимологічно збігається з попередніми “zureani” (19), які мають 325 “міст”. За його словами, “це королівство настільки велике, що з нього виникли всі слов’янські народи і ведуть, за їх словами, свій початок”¹⁰. Згідно із нашою географічною послідовністю у розміщенні “областей” відносно цього Віслянського шляху, очевидно, це район Вісло-Бузького басейну, який займає особливе місце в історії та археології слов’ян і, зокрема, як одна з можливих “прабатьківщин” давніх слов’ян. У цій третій групі “областей” виділяється також група з чотирьох етніконів на “gozi”, які мають, очевидно, тюркську чи іранську атрибуцію. Всього їх в списку 5 (26, 28, 29, 32, 23) і всі вони сконцентровані в межах Східного (румунського) і Північного (українського) Прикарпаття, що також відповідає в цілому тогочасній історичній ситуації (поява тюркомовних болгар та іраномовних алан). В цілому, в межах Румунії та Молдови Баварським Географом очевидно перераховано 5 “областей” (attorozi, eptaradici, vuillerozi, zabrozi, znetallici).

26. Attorozi (аттороси). Можливо, “тоурьсі”, або “тоуркі”. Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма. “Дуже злий народ”. Мав 148 “міст”.
27. Eptaradici (ептарадіці). “Сім родів (коренів)”. Можливо, пізніше “Семиграддя”. Мали 263 “міста”.
28. Vuillerozi (віллероси). Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма.
29. Zabrozi (саброси). Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма.
30. Znetallici (снеталліці). Мали 74 “міста”.
31. Aturezani (атурецани). Мали 104 “міста”.
32. Chozirozi (хосіроси). Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма. Мали 250 “міст”.
33. Lendizi (лендіці). Очевидно, лендзяни. Мали 98 “міст”.
34. Thafnezi (тафнеці). Мали 257 “міст”.

35. Zeriuani (серівани). “Велике королівство” (regnum), з території якого походять всі слов'янські народи.

36. Prissani (прішани). Мали 70 “міст”.

37. Velunzani (велунцани). Мали 70 “міст”.

38. Bruzi (бруси). Очевидно, західнобалтійські пруси.

Четверта, найменша група з 7 “областей” (39 – 46), очевидно, була пов'язана з найбільш східним, Волго-Оксько-Дніпровським шляхом: Балтійське море (Ладога) – р.Волга – р.Ока – р.Десна – р.Дніпро – Чорне море. В Списку немає відповідних східнослов'янських літописних племен, які, очевидно, знаходились за межами шляху, або знаходились під владою Аварського каганату¹¹, в якому, згідно із Баварським Географом, було 100 “міст”. Окремо виділено русів (russi) як правлячу еліту (forsderer liudi – керуючі люди) подніпровських слов'ян (“Руський каганат”), в яких розпочиналися державотворчі процеси¹².

39. Vuizunbeire (вісунбейри). Очевидно, біла весь.

40. Caziri (каціри). Очевидно, хазари. Мали 100 “міст”.

41. Russi (руси). Forsderer liudi (форшдерен люди – перші, керуючі люди). Очевидно, правляча надплеменна, надетнічна верхівка подніпровських слов'ян (етносоціальна група).

42. Fresiti (фрешіті, фресіті). Можливо, в значенні вільні люди або люди, які живуть на своїй землі.

43. Serauici (шеравіці).

44. Licolane (луколяни). Можливо, лучани.

45. Ungare (унгари). Очевидно, кочові племена угрів-мадярів в період перебування їх на Північному Причорномор'ї (Ателкуза), між Дніпром і Дунаєм.

П'ята група з 11 “областей” (46 – 56), очевидно, була розміщена вздовж Центрально-Європейського (внутрішнього) торгового шляху, який зв'язував три попередні річкові системи (р.Вісла – р.Одра – р.Ельба – р.Дунай) між собою. Вона починалась з “віслян” (46), розміщених поряд з “лендзянами” (33) і йшла до р.Одер і далі рікою вгору до р.Ельби. Звідти повертала на південь до Дунаю через р.Мораву до “морав'ян” (11).

46. Vuislane (вішлани). Очевидно, малопольські вісляни.

47. Sleenzane (шленцани). Можливо, сілезьке плем'я, слензани. Мали 15 “міст”.

48. Lunsizi (луншіці). Можливо, сербо-лужицьке плем'я лужичан. Мали 30 “міст”.

49. Dadosesani (дадошешани). Можливо, сілезьке плем'я дядошан. Мали 20 “міст”.

50. Milzane (мільцани). Можливо, сербо-лужицьке плем'я мільцан. Мали 30 “міст”.

51. Besunzane (бешунцани). Сілезько-лужицьке плем'я. Мали 2 “міста”.

52. Verizane (веріцани). Мали 10 “міст”.

53. Fraganeo (фраганов). Можливо, пражани. Мали 40 “міст”.

54. Lupiglaa (лупігла). Західнослов'янське плем'я. Мали 30 “міст”.

55. Opolini (ополіни). Очевидно, ополяни. Мали 20 “міст”.

56. Golensizi (голеншіці). Очевидно, голеншіці в верхів'ях р.Одри і Морави. Мали 5 “міст”.

Таким чином, Баварський Географ поєднує інформацію, з одного боку, щодо різних племен і народів та їх “міст”, які частіше всього були реальною кількістю всіх населених пунктів (для Центральної і Східної Європи), а з другого боку, вказує на конкретні історичні трансєвропейські річкові шляхи. Одні з них згадуються в писемних джерелах, другі простежуються археологічно по знахідках човнів, монетних скарбів, предметів імпорту, тощо. Треті моделюються на основі теоретичних висновків.

Зокрема, поряд з Західноєвропейським (по Рейну, Ельбі) був давній Центральноєвропейський янтарний шлях, який зв'язував всю Європу в систему трьох морів: Балтійського, Адріатичного і Чорного. Так, з Балтійського моря він йшов з р.Вісли до Дунаю (через р.Варту – р.Одру – р.Мораву). З Дунаю виходив у Чорне море або Адріатичне (через р.Рабу, р.Драву, р.Саву), або навіть Егейське (через р.Мораву Балканську, р.Маріцу). Був ще один Східноєвропейський янтарний шлях, який йшов з Вісли до Дністра. Зокрема, через р.Західний Буг – р.Серет, або через р.Сян (Ярослав) – р.Вишня – р.Верезина, або р.Сян (Перемишль) – р.Вар – р.Стрв'яз. З Дністра йшов прямий шлях до Чорного моря. Існував ще один шлях від Дністра до Дунаю з виходом

до Чорного моря. Зокрема, через р.Онут – р.Кучур – р.Прут – р.Дереглуї – р.Серет Карпатський.

Ці головні трансєвропейські шляхи існували ще в епоху міді і бронзи (III – II тис. до н.е.). Це був час зародження міжрегіональної торгівлі, коли почали діяти перші великі торгові шляхи: соляні, бурштинові, мідні, олов'яні, шовкові тощо. Одночасно вони визначали і напрямки міграцій. Зокрема, тогочасні Східноєвропейські бурштинові шляхи визначають напрямки міграцій прафракійських та праслов'янських і балтійських племен та є межею їх відповідних археологічних культур. Геродот свідчив, що вісім рік Скіфії були доступні для кораблів. У III – II ст. до н.е. бурштиновими шляхами завойовували Центральну Європу германські племена. Одна їх група йшла по р.Ельбі до верхів'їв Рейну і Дунаю, а друга – по р.Віслі до Дунаю. В перші століття нашої ери вони рушили вже на територію провінцій Римської імперії. Особливого значення набули бурштинові шляхи в римський час (II – VI ст. н.е.). Цей “золотий вік” європейської торгівлі та розповсюдження римського економічного і військового впливу та римської культури (в т.ч. християнства) було перервано аварами (568 – 729 рр.). Надзвичайно велике значення було янтарних шляхів і як трансготські¹³ і трансслов'янські шляхи міграцій. Готські (східногерманські) військові дружини були організаторами численних сухопутних, а також річкових і морських походів до Римської імперії. Вони добре володіли суднобудуванням і мали могутній флот, який декілька століть тероризував Рим і Константинопіль. Майже 200 років перебували готи на території України, Молдови і Румунії. Основною їх територією стала в II ст. н.е. багата на річки і озера Волинь, населення переселилось на Прикарпаття¹⁴, а пізніше Південно-Західний Крим (“область Дорі”). Остоти стали політичним стержнем поліетнічної провінційно-римської черняхівської культури, поширеної в II – V ст. на великій території України, Молдови і Румунії (“царство Германаріха” тощо). Вона мала вихід до Чорного моря (по Дністру) і до Дунаю (по Серету Карпатському). Як і готська, слов'янська міграція старими бурштиновими шляхами з V ст. особливо добре простежується археологічно в напрямку поширення найдавніших слов'янських пам'яток празького типу на Середній і Нижній Дунай через р.Мораву і р.Серет Карпатський. Сформувавшись (вперше виділившись) на Прикарпатті в V – VI ст. н.е., носії празько-корчацьких старожитностей (склавіни) до кінця VII ст. освоїли землі Моравії, Словаччини, Чехії та Південно-Східної Німеччини. В VI ст. частина слов'янського населення Прикарпаття повернулась на землі Волині, залишені готами. Ці події стали тими першими історичними віхами, які визначили на багато наступних століть етнічну та культурну спорідненість населення галицько-волинських земель. Буго-Дністровська ділянка Вісло-Дністровського (Дунайського) шляху знову була в руках слов'ян Волині і Прикарпаття. В VI – VII ст. слов'янське населення празької культури (склавіни) і пенківської (анти), вийшовши на Дунай, пішло далі на південь і опанувало землі Балкан. Зокрема, прикарпатські хорвати заселили традиційно близькі їм за природно-кліматичними умовами гірські і передгірські райони Верхньої Драви і Сави. Таким чином, балканські хорвати взяли під свій контроль південну частину янтарного шляху з виходом до Адріатичного моря. Отже, ріки відігравали таку ж роль в історії слов'янських племен, яку мало в Давній Греції Егейське море, яке зв'язувало між собою розкидані в Середземномор'ї грецькі міста-держави. В цілому, треба відзначити, що в VI – VII ст. в межах празько-корчацької культури, яка була поширена від Дніпра до Ельби та від Прип'яті до Дунаю, ще існувала єдина слов'янська спільність. У VII ст. в ній закономірно розпочались окремі інтеграційні процеси. Так, на прикарпатсько-волинських землях (навколо Східноєвропейського янтарного шляху) першим сформувалось Східне Дулібське надплеменне політичне об'єднання, а на моравсько-чеських (навколо Центральноєвропейського янтарного шляху) – Західне Дулібське. З янтарними шляхами великою мірою були пов'язані і перші державотворчі процеси. Зокрема, утворення держави Само (625 – 659 рр.), Великої Моравії, Чехії, Польщі і “Великої Білої Хорватії” Київської Русі. Вся їх рання історія була історією боротьби за контроль над цими трансєвропейськими шляхами. Ті шляхи, які ще недавно їх об'єднували в один-єдиний слов'янський світ, тепер роз'єднали. Зокрема, по Західному Бугу і Сяну пройшли границі між східними і західними слов'янами. Стає більш зрозумілою і проблема боротьби Великої Моравії, а пізніше Чехії, Польщі та Київської Русі за “Червенські гради”

(Західну Волинь) і Перемишль (Західну Галичину). Це була боротьба за оволодіння Вісло-Буго-Дністровським і Вісло-Сяно-Дністровським шляхами. За Володимира Святославича, в результаті русько-хорватської війни 992 р. було ліквідовано “Велику Білу нехрещену Хорватію”, а її землі прилучено до Волинської волості. Таким чином, було знову об’єднано прикарпатсько-волинські землі, що означало взяття під контроль Київською Руссю Східноєвропейського янтарного шляху. Але скоро вона його закрила як “стратегічного конкурента” Дніпровському шляху з “варяг в греки”. Янтарний шлях знав і періоди більш раннього його блокування аварами (568 – 799 рр.) та уграми (з IX ст.)¹⁵. Зокрема, саме Аварський каганат змусив повернути слов’янське розселення на Подунав’я і Балкани, через Дністро-Серетський янтарний шлях.

Крім янтарних шляхів, Баварському Географу були відомі не менш давні східні (ausvagr) шляхи, які в більшості асоціюються з двома основними: Волзьким і Дніпровським. Немає сумніву, що вони функціонували ще задовго до варягів, але лише останні зв’язали їх в єдину систему трансєвразійських шляхів. Мусульманський Схід, як і західноєвропейський, мав структурно близький асортимент товарів, які йшли на північ. Це було срібло і вироби висококваліфікованого ремесла. З півночі експортувалася сировина (хутро, шкіри, кістка, мід, віск, дерево, янтар) і раби. Торгівлі Подніпров’я, як і Галичини та Волині, протягом всього середньовіччя був притаманний посередницький характер. Волзький шлях (Балтійське море, м.Ладога – р.Волга – Каспійське море) був частиною трансєвразійського шляху, значення якого особливо посилювалось в періоди блокування Центральноєвропейського янтарного шляху. У сер. VII ст. тут виник Хазарський каганат, який розпочав з цього часу здійснювати над ним контроль. В 965 р. Святослав розбив хазар і завдав таким чином останнього удару по булгарській торгівлі, що скоро призвело до повного занепаду Волзького шляху, який так довго здійснював “економічну блокаду” Середнього Подніпров’я. Волзький шлях мав вихід і до Чорного моря через р.Оку, р.Дон і р.Дніпро. Він також неодноразово був заблокований кочівниками, зокрема, печенігами, половцями та татаро-монголами. Але цей останній шлях через Дніпро довго не був самостійним великим Дніпровським шляхом “з варяг в греки”. Він став таким лише з кінця IX – середини X ст., коли вийшов на Балтійське море через ріки Німан, Західну Двіну і Волхов. Він був ще невідомий Баварському Географу¹⁶. Цей Дніпровський шлях знаходився в зоні інтересів Київської Русі, і з утворенням якої був тісно пов’язаний. Наприкінці IX ст. навколо шляху “з варяг в греки” об’єднався Південний (м.Київ, Руська земля) і Північний (м.Новгород) союзи в одну державу. Простежено, що “полюддя” і створення “станів”, “віків” (відкритих торгово-ремісничих поселень), а потім одержавлення і будівництво князівських фортець, проходило вздовж старих річкових шляхів. Зокрема, на Лівобережжі “полюддя” проводилось по Дніпру і Десні, на Правобережжі – по Прип’яті – Західному Бугу – Серету – Дністру – Збручу – Пд. Бугу – Тетереву – Дніпру. З X ст. в Київській Русі почала складатись єдина загальнодержавна система водних сполучень, через яку здійснювались політичні, торгово-економічні і культурні зв’язки, як між окремими районами, так і між землями та князівствами. Великий вплив на розвиток цієї системи мали і події політичного характеру, які особливо загострились в XI – XII ст. в період феодалної роздробленості. Зокрема, боротьба великокиївських князів з волинськими і галицькими “сепаратистськими” тенденціями, була значною мірою боротьбою за монопольне існування Дніпровського шляху “з варяг в греки” і боротьбою проти відновленого Вісло-Буго-Дністровського янтарного шляху, який знову набував все більшого значення. За нього боролися також Польща і Угорщина. Все ж, Галицьке князівство, утворене в XII ст. з чотирьох земель: Перемишльської, Звенигородської, Тереховлянської і Галицької, зуміло вистояти, не втративши контролю над нижньою частиною Східноєвропейського янтарного шляху.

Про те, що вплив Галицької держави Ярослава Осмомисла сягав Дунаю, в віршованій формі говорив і автор “Слова о полку Ігоревім”:

“Галицький Осмомисле Ярославе!

Високо сидиш ти на золотокованому столі

Підпер гори Угорські своїми залізними полками,

Заступив королеві путь

Зачинив Дунаю ворота,...

Суда (кораблі) рядиш (споряджаєш) до Дунаю

Слава про тебе тече землями.

Києву відчиняєш ворота"¹⁷.

Посилення ролі і значення Вісло – Буго – Дністровського янтарного шляху сприяло внутрішній політичній консолідації галицько-волинських земель, які об'єдналися на початку XIII ст. в одну Галицько-Волинську державу. Для забезпечення функціонування Янтарного шляху проводиться активна міжнародна політика: як дипломатична, так і військова. Зокрема, на півночі з Польщею, Литвою, ятвягами і Тевтонським орденом, а на півдні з Угорщиною, Берладським князівством, волохами і половцями. Південна частина Янтарного шляху, яка проходила через територію України (Волинь і Галичина), Молдови і Румунії, об'єднує їх в одну велику окрему зону геополітичних взаємин. Таку ж окрему зону геополітичних взаємин утворювала Україна (Волинь, Галичина), Польща, Литва, Тевтонський орден, через територію яких проходила північна частина Янтарного шляху. Правда, його ще неодноразово блокували кочівники, зокрема, печеніги, половці і татаро-монголи. Останні, у XIII ст. взяли під свій контроль всі східні шляхи (Волзький, Донський) і тепер прагнули підпорядкувати і західні. На півночі, шляхи "з варяг в греки" (в т.ч. Янтарний) перекирили Лівонський і Тевтонський ордени. Це був останній період піднесення давнього трансєвропейського Янтарного шляху.

У середині XIV ст., в зв'язку з включенням окремих галицько-волинських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського і Угорського королівств та Молдавського князівства, проходить і переорієнтація, а згодом і занепад річкових міжнародних трансєвропейських шляхів в цих західних регіонах України. Основними стають сухопутні трансєвропейські дороги, які обслуговували кримсько-чорноморську і волоську торгівлю (Татарська дорога, Бирладська дорога, Бесарабський шлях, Київський соляний гостинець тощо), західну (польську, угорську, німецьку) і північноєвропейську (пруську, литовську). Боротьба за контроль над цими шляхами і надалі визначала стосунки між князями і королями, між окремими містами і державами.

Таким чином, можна говорити про надзвичайно важливе значення геополітичних інтересів племен та молодих держав доби середньовіччя, які частіше за все вирішувались боротьбою за контроль і монополію трансєвропейських шляхів, спочатку річкових, а потім сухопутних¹⁸.

¹ Правда, початком IX ст. ще датуються "Каролінгські аннали" (Annales regni Francorum), де перераховано послів слов'ян, розміщених на схід від Франкської імперії, які прийшли до Людовика I Благочестивого (814 – 840 рр.). А саме: "ободритів, вільців, богемів, морав'ян, преденецентів і аварів, які живуть в Паннонії".

² Цей невеликий, на двох сторінках (с.149 – 150), рукописний твір вміщений в збірник античних праць по астрології і геометрії, який належав швабському монастирю Райхенау на Бадензеї. Зараз зберігається в Мюнхенській державній бібліотеці.

³ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX – XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1993. – С.13 – 15.

⁴ Назаренко А.В. "Хазары, русь, луколяне, венгры": народы Восточной Европы в "Баварском географе" // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2000. – С.292 – 295.

⁵ Fritze W.H. Fruhzeit zwischen Ostsee und Donen – Berlin, 1982; Nalepa J. "Geograf Bawarski" // Słownik starożytności słowiańskich. – 1964. – T.2, cz.1; Iowianski H.O. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki historyczne. – Poznan, 1951 – 1952. – S.51; Pilar O. Dilo neznaneho bavorskeho geografa // Historicka Geografie. – Pr., 1974. – T.12. – S.205 – 282; Прицак О. Походження Русі. – К., 1997. – С.15 – 45; Nalepa J. Z badan nad nazwami plemiennymi w Slowian Zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego // Dolnicy Arsbook. – 1957 – 1958. – Lund, 1961. – S.64 –85; Zakrzewski S. Opis gradow i terytoriow z polnocnej strony Dunaju czyli t.zw. Geograf Bawarski. – Lwow, 1917. – S.52; Kzysinski A. Pomorze pleminne w swiete przekazy t.zw. Geografa Bawarskiego // Materialy Zachodnio-Pomorskie. – T.7. – 1961. – S.499; Spal J. Jmena zapadnich Slovann w Geografa Bavorskeho // Slavia. – T.24. – 1955. – Z.1. – S.6.

⁶ Херрман И. Ruzzi. Forsderen ljudi. Fresiti. K вопросу об исторических и этнографических основах "Баварского географа" (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – М.,

1988. – С.162 – 169.

⁷ Всі цитати з Баварського Географа подані за А.Назаренко.

⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С.141.

⁹ Костянтин Багрянородний повідомляє, що “шлях від тих земель (Білої Хорватії) до моря займає 30 днів..., а море називається “Чорним”. Згадаймо, що за один день сухопутного шляху можна подолати 35-45 км, роблячи зупинки на нічліг і на днівки через 2 дні. Річковий шлях дозволяв пропливати в день 45-85 км без днівки. В Галичині в могилі В.Бараном і автором було виявлено багате підкурганне поховання (кенотаф) в човні-однодревці, яке, очевидно, належало першому галицькому (хорватському) князю, було здійснене за варязьким (дружинним) обрядом і датується II половиною X ст.

¹⁰ Порівняймо повідомлення арабського географа Аль Масуді (помер 956 р.): “між ними (слов'янами) є тільки один, при якому влада була споконвіку. Його володар називався Маджак. Цей народ називається валінана і йому слідували здавна інші слов'янські племена та інші їхні царі його слухали... Цей народ є одним з слов'янських народів найчистішої крові, його шанували високо між їхніми народами і він міг покликатися на давні заслуги між ними”.

¹¹ Повість минулих літ, 859 р.: “Хазари наклали данину на полян, сіверян, радимичів, в'ятичів... Варяги брали данину з чуді, словен, мері, кривичів”.

¹² Повість минулих літ, 842/852 р.: “Почала називатися Руська земля”.

¹³ Трансгерманські і, зокрема, трансготські шляхи міграцій, пізніше (з VIII ст.) були використані норманами (варягами на Сході, вікінгами на Заході).

¹⁴ Подністров'я (Прикарпаття) очевидно було єдиним регіоном України, слов'янське населення якого зуміло активно протистояти готській експансії. Тут було утворене окреме сильне політичне й військове об'єднання, яке згодом стало основою Дулібського міжплемінного союзу. Один з епізодів боротьби слов'ян Прикарпаття з готами описано в “Готиці” Йордана (війна під керівництвом Божа).

¹⁵ Паннонські степи Центральної Європи приваблювали багато кочових народів. Згадаймо лишень сарматів, аварів, гуннів, угрів та татаро-монголів.

¹⁶ Слід згадати ще один (обхідний шлях): Балтійське море – р.Німан – р.Случ – р.Прип'ять – р.Случ – р.Південний Буг – р.Збруч – р.Дністер – Чорне море.

¹⁷ Слово о полку Игоревім. – К., 1986. – С.35.

¹⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. 30 – 31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.211 – 219.

Україна в геополітичному просторі ІХст.: за
Баварським Географом (карту склав Томенчук Б.)

